

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866 – 1934)

У складних умовах будівництва незалежної Української держави приходять до нас із забуття імена видатних діячів нашої культури, науки і духовності. Величною постаттю для українського народу був і залишається Михайло Сергійович Грушевський.

Сьогодні М.С.Грушевський повертається до нас передусім як видатний історик, як одна з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Він підніс українську історіографію до світового рівня, а своєю унікальною десяти томною "Історією України-Руси" – створив Біблію українського народу, чим поклав могутні підвалини для національно-державного відродження.

Велика заслуга М.С.Грушевського в тому, що у своїх наукових і науково-популярних працях він осягав історію всіх українських земель, незалежно від того, під владою яких чужоземних держав вони знаходилися. Він збирав до купи і органічно поєднував усе, що стосувалося української нації, подавав історію українського народу як єдиний безперервний еволюційний процес. Усе своє життя вчений боровся за з'єднання воедино всіх українських земель, показував і доводив спільність їх життя й інтересів у минулому та спільність їх прагнень у майбутньому.

Видатний український історик, учень М.С.Грушевського, І.П.Крип'якевич писав: "Коли українська нація почувається тепер одноцільною й однодумною, то це в неمالій мірі заслуга саме Грушевського".

Для закарпатців особливої уваги заслуговує той факт, що М.С.Грушевський не обійшов своєю увагою і проблеми історії Закарпаття. Для дослідження історії нашого краю вчений широко використав староруські літописи, угорські джерела та праці російських, українських, угорських, чеських, словацьких, німецьких та закарпатських істориків. Це дало йому змогу в другому томі "Історії України-Руси" подати окремим параграфом "Історичну літературу Угорської Русі", вмістити карту "Західна

Україна в XI-XIII віках". В цьому плані його заслуга не тільки як дослідника краю, а як історіографа історії Закарпаття.

М.С.Грушевському належить ціла низка блискучих положень з історії Закарпатської України. Це в таких працях, як багатотомній "Історії України-Руси", монографіях "Ілюстрована історія України", "Очерк истории украинского народа", "Як жив український народ", "Про старі часи на Україні", в окремих наукових статтях як "Справа українського університету у Львові", "Справа українських катедр і наші наукові потреби" та ін. Вивчення різноманітних джерел та літератури допомогло вченому побачити за уявною одноманітністю ціле розмаїття складових частин історії "Угорської України" як єдиного загальноукраїнського процесу.

Які ж основні питання історії Закарпаття знайшли своє відображення в працях М.С.Грушевського? Перш за все, це проблема заселення краю слов'янським, а пізніше українським етносом задовго до приходу угорських племен в Тисо-Дунайську низовину. На сучасному етапі це положення широко обгрунтоване в роботах археологів, які датують пам'ятки слов'янської матеріальної культури на території Закарпаття VI-VII ст. н.е. Спостереження вченого мають не лише історіографічну цінність, але й зберігають своє значення як один із наукових підходів до з'ясування проблеми етногенезу слов'ян.

У контексті поглиблення своїх спостережень, конкретизації тих чи інших теоретичних узагальнень і висновків М.С.Грушевський здійснив короткий науковий огляд історії Угорської Русі. Нарис про Угорську Русь дає нам предметне уявлення про територію, населення, загальні тенденції економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку.

Виходячи з літописного повіствування про розселення східних слов'ян, вчений приймає до уваги літописне твердження, що на заході за Дулібами сиділо руське плем'я хорватів. Він підкреслив, що це положення опирається на звістку візантійського історика Костянтина Порфи-

рородного про Білу Хорватію. М.С.Грушевський вказує, що "виходячи з звістки про руських хорватів(властиво здогадів про їх осади) і звістки Костянтина, що на Білих Хорватів нападають печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнулася по Карпатському підгір'ю від басейну Лаби над верхній Дністер (або як приймають інші - на південнім згір'ю Карпатів(в теперішній Угорщині)".

Сукупність історичних джерел мали замінити археологічні знахідки. Михайло Грушевський прийшов до висновку, що тогочасні здобутки археології були ще незначними. І тому, будучи істориком чесним і справедливим, він констатував, що це питання слід вважати відкритим, бо "сумнівна річ, чи було українське плем'я зване Хорватами і не знати, де воно сиділо". У монографії "Очерк истории украинского народа" він писав, що "гірську область Карпат займала група дрібних народів неясного, ймовірно фракійського походження".

Незважаючи на те, що "хорватське питання" так і не було з'ясоване, однак воно, на думку М.С.Грушевського, було другорядним. Головне полягає зовсім в іншому: "Яке плем'я мешкало на підгір'ю Карпатським, в Галичині, літописці не кажуть. Але і там і тут мешкали також українські племена, або краще сказати - східно-південні племена слов'янські, з котрих вийшов нинішній український народ...". Таким чином академік зробив висновок, що населення, яке заселяє Закарпаття, є українським, автохтонним. У фундаментальній "Історії України-Руси" вчений писав: "Русини в Угорщині такі ж давні осадники, як і Угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непам'ятних часів - коли ще Угри мандрували до Угорщини".

В літописі "Повість временних літ" говорить про похід Володимира Святославовича 994 р. на Хорватію. М.С.Грушевський припускає, що "може ся "хорватська війна" лишилася відгомонам боротьби з Польщею? Але так само вона може бути відгомонам иншої війни, з Чехією або Угорщиною, за Карпатську Україну".

В першому томі багатотомної "Історії України-Руси" історик широко досліджує українське розселення на західних кордонах. Про територію, яку заселяла українська людність Закарпаття в давнину, вчений наголошує, що з обох сторін Карпат живуть українці. Він пише: "Сучасна етнографічна українська територія виступає далеко на захід узьким клинцем, затиснена між польською і словацькою людністю. Клинцем цей майже досягає верхів'я Дунайця й звідси границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхів'я Попрада, Ропи, Вислоки й до Сяну... На полудні від Карпат українські осади зачинаються також від басейну Дунайця, вже порозриваною і обтяженою словацькою колонізацією українські осади йдуть по згір'ям Карпатів вздовж угорської границі над Попрадом, по верхів'ям Ториці, Топлі, Ондави, Лаборця, аж над Угом починається більше неперервна українська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою й її притокою Вишевою, поки не стрічається на верхів'ях Вишеви, Бистриці, Молдови з волоською колонізацією". Далі М.С.Грушевський вказує, що "за суцільною українською територією, на підгір'ях українські осади йдуть островами між словацькою, а потім між угорською колонізацією, далеко на полудень, в басейні Бодрога, Гернада, Соланої, Красної і Самоша. Але ці південні острови в значній мірі настільки вже денационалізовані, що про їх українську народність свідчить головню східний обряд".

Вчений вважав, що заселення гірських районів Закарпаття русинами-українцями йшло зі Сходу на Захід самим гірським хребтом, а українська людність мусіла заходити в гори з рівнин й розповсюджувалась річними долинами. М.С.Грушевський вважав, що теперішні українські елементи в мішаних смугах в переважній частині останки української колонізації, а не нові здобутки її: "нової масової української колонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли вона давніше, то мусіла бути давніше значніша, бо на наших очах український елемент, досить витривалий взагалі, винародовляється тут на мішаних територіях, в тіснішій стич-

ности з переважною чужою колонізацією".

Говорячи про асиміляційні процеси по відношенню до русинів-українців, історик вказує, що "Русини Спишсько (сучасна Словацька Республіка) комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи в мові вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми русинами, і над сими руськими могилами уже йде завзята суперечка - чи маємо тут пословачених русинів, чи опоконвічних словаків. Документи з попередніх століть вказують русинів там, де вже тепер сидять самі словаки; ще на початку XIX століття мали бути значні останки русинів на Гроні, де тепер вже значаться самі словаки".

В своїх працях М.С.Грушевський показав, що подібне відбувається й на українсько-угорському пограниччю, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі мадярського елемента. Він вказує, що ще на початку XIX ст. російський вчений-подорожувач В.Броневський в праці "Путешествие из Триеста до Петербурга в 1810 году", проїжджаючи від Мішкольца через Кошиці на Бардіїв, чув себе серед руської стихії: від Мішкольца до границь Польщі села і міста по більшій частині заняті русинами". На кінець XIX ст., як вказує М.С.Грушевський, "число русинів на рівнині, між мадярами таки дійсно на очах маліє". Вчений приходить до висновку, що які-х русів понести втрати руський елемент протягом мадярського "тисячоліття"! Мусимо думати, що українські колонії, які й тепер ще переходять за Солону, Красну, Самош лишилися остачками далеко густішої колись, коли не масової колонізації (сліді їх переховались ще в топографічних назвах)".

Вчений простежив асиміляційні процеси по відношенню русинів-українців також в Семиграді. Він пише: "В Семигороді вже нема русинів, вони загинули, можна сказати на нашій пам'яті ще на початку XIX ст. Мали бути їх останки. Слід русинів зістався тільки в численних хороі топографічних назвах на цілім просторі Семигорода, у всяких змадяризованих, румунізованих і германізованих назвах". На основі вивчення

широкого кола джерел, орфографічних і топографічних матеріалів та літератури, М.С.Грушевський робить висновок, що на "Карпатських горах руське розселення не кінчилося...Ми подибуємо Русинів на цілім полудневім Карпатськім підгір'ю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів".

Щодо української колонізації в басейні Верхньої Тиси, - вказує історик, - то вона тут "задержалась до наших часів (в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині), а в Семигороді і на Подунав'ю зникла цілком. На се вплинула неоднаковість колонізаційних обставин...Коли "на рівнині Дунаю й Тиси з'явилися Угри, полудневі українські осади затоплені чужою людністю, стали винародовлятися під впливом політичної і всякої иньшої переваги мадярства. Так само загинули слабкі останки української колонізації на Подунав'ю під воловським потоком". Вчений вважає, що тільки "на Карпатськім підгір'ю, полишені самі собі, в інтересах для Мадярів місцевостях Русини протягом віків зміцнилися й залядали ці краї збитом масою".

Важливе положення, яке досліджує у своїх працях історик - це про входження Закарпаття до складу Київської Русі. Вчений допускається і такої думки, що Закарпаття в IX ст. було в залежності від Велико-Моравської держави, а в X ст. залежало від Київської Русі. Тільки в середині XI ст. ці землі потрапили в залежність від Угорщини. Він писав: "Підгірська Карпатська Країна остаточно ввійшла до складу Угорської держави ледви чи скоріше XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгір'ем, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Києва. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно, і Карпати звуться на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Кеза, XIII в., зве їх "Руськими горами" - з етнографічного погляду, чи може з огляду на Закарпатську, Галицьку Русь".

Відомо, що в 1281-1321 рр. Закарпаття знаходилося під владою,

галицько-волинського князя Льва. М.С.Грушевський теж не обійшов мовчанням цей історичний факт. В "Ілюстрованій історії України", посилаючись на угорські, чеські, польські й німецькі джерела, вчений стверджував, що Лев "пробував завладіти...закарпатською угорською Україною, користуючись з замієнь на Угорщині, і, здається, якийсь час володів нею, бо в однім документі Григорій надзупан березької столиці називає себе його урядником". Разом з тим вчений писав, що придбані Левом Даниловичем закарпатські території були незначними. Більш детальноше про володіння князя Льва Даниловича за Карпатами М.С.Грушевський писав у багатотомній "Історії України-Руси": "З одної грамоти нового короля Володислава Полювця з 1281 р. випадково довідуємося, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка ця загальна, що з неї не можна догадатися, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро потім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з вказу татарського, і Лев випросився з цього походу йно перейшовши угорську границю, — треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагождені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (останнього з Арпадів) з герцогом австрійським помагали йому "Русини", разом з Татарами". Знову повертаючись до грамоти березькому жупану Григорію, М.С.Грушевський відзначає: "Коли зведемо до купи всі згадку з тим руським походом, що заходив в Угочанський комітат, сам собою проситьоя вивід, що Лев був загорнув си частину Угорської Руси й задержав за собою поугоді з угорським королем. Чи так дійсно було — годі сказати; так само зможемо сказати, чи та угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж надзупана Григорія уже без того титулу, що могло б вказувати на те, що залежність цього краю від Галичини скінчилася.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо на одній пізнійшій грамоті кор. Кароля Анжу; з неї довідуємося про якийсь замок, захоплений руськими князями за останніх Арпадовичів: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших вказівок на місце цього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Русі, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також звязувати з його угорською політикою".

Цікаві думки висловив М.С.Грушевський з приводу назв "русини", "українці". Для нього не викликало сумнівів, що "різномірність цих назв не має особливого значення, бо покриває поняття саме по собі яснє; вона цікава не тільки як характеристичний прояв тих історичних перемін, які прийшлося пережити цьому народові". Не вина українців, що вони були накинуті на роздоріжжі політичного життя, "як безборонна, беззахисна здобич для заборчих апетитів" іноземних поневолювачів. Непрошені гості намагалися довести українцям, що вони "руснаки", "карпатороси", "угророси", хто завгодно, тільки не українці, а земля, на якій вони живуть з давніх часів - "земля без імені". Терміни "українець", "український" були фактично заборонені. Можливо саме тому на Закарпатті і на західноукраїнських землях терміни "Русь", "русський" "ще й досі в повній силі задержалися".

В своїх працях історик торкається питання адміністративного устрою. Він вказує, що сформований в XII ст. поділ Угорщини на комітати або жупи, поширився і на Закарпатську Україну. Уже на початку XIII ст. в документах зустрічаються назви комітатів: Спішський, Шарішський, Земплинський (сучасна Словачка Республіка), Березький, Ужанський, Угочанський, але їх кордони ще не були кінцево визначені. Най-

пізніше був сформований Мараморський комітат, хоч сама назва Мараморш зустрічається в документах на межі XII і XIII ст. До утворення Мараморського комітату землі по верхній Тисі зачислялися то до Угочанського то до Березького комітатів і тільки в другій чверті XIV ст. сформувався остаточно Мараморський комітат. Вчений робить висновок, що комітатська організація "мала важне значення в житті руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітата - "наджупан", був безпосереднім начальником всіх місцевих свобідних, і непривілейованих верств, до котрих тутешня людність належала". "Комітатська організація, - вважав М.С.Грушевський, - ...ослаблюється тільки з розвитком привілейованої земельної власності, що шириться на руськім підгір'ю від XIII в. і тоді ж здобуває свої головні імунітети... З другого боку ослаблюється комітатова організація через ослаблене державного характеру наджупанського уряду".

Багато уваги в другому томі "Історії України-Руси" вчений приділяє розгляду питання про будівництво замків як феодальних центрів. З приводу цього він писав: "Впадає в око, що столичні замки комітатів, резиденції наджупанів, центри правительственного життя й zarazом - економічного й фіскального використання країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгір'ю - Боржава, Угвар, Земплин, по часті Шарш". М.С.Грушевський приходить до висновку, що очевидно "підгірські рівнини звернули на себе увагу правительства, ніж чисто гірські столиці, ще глухі й малопристижні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури - як плекання винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілейована власність далеко скорше мусила розвинутися на підгір'ю, ніж в самих горах...".

На думку вченого, головним способом для підпорядкування території української людності Закарпаття Угорський уряд вважав власне будів-

ництво державних замків. "На території, котрою займаємося, можемо в XIII ст. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Ториці, Шариш і Шоувар на Топлі, Шатор, Земплин і Поток над Бодрогом, Унгвар над Угом (Ужем), Мункач над Латорицею, Боржава над Боржавою, Вишк над Тисою, Гус над Тисою".

Досліджуючи питання про поширення угорського права на організацію місцевого життя і відносини, вчений вважав, що уже в XIII ст. "на підгір'ї ми знаходимо всі суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілейованих колоністів, селян, непривілейованих і замкових слуг...".

Досліджуючи історію Угорської Русі, М.С.Грушевський звертає увагу на спільність закарпатських українців з українською людністю Галичини і Наддніпрянської України. Так, у праці "Як жив український народ" він наголошує, що "край де наш народ живе звано Україною, а народ українцями. З давніх часів він звався Русь, а люде - русини; так і досі звать себе здебільшого наші люде в Галичині та на Угорщині (мається на увазі Закарпаття) - русини, руснаки... і на Угорщині, під горами Карпатськими, де міста Ужгород і Мукачів, теж наші люде". Аналогічні думки М.С.Грушевський висловив у праці "Хто такі українці і чого вони хочуть": "Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порахувати українців і не-українців, то виходить, що українці мають більшість на просторони від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу, і від Чорного моря до ріки Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне узбережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і півтори тисячі верств вздовж, а 700-900 верств вшир... На сій землі український народ, або краще сказати - ті люде, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше різними іншими іменнями, - живуть не менше як півтори тисячі літ". Таким чином, М.С.Грушевський чітко притримує-

твся ідеї соборності всіх українських земель, включаючи до українських земель, включаючи до українських територій і ті, які "на порозі нової України" належали різним імперіям.

Разом з тим, досліджуючи історію українського народу як єдине цілісне, вчений вказує і на відмінності окремих її регіонів. Він писав: "Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути одинаковий, не одначе в нім життя, не однакове й господарство... Інакше господарюють, інакше живуть, інакше вбираються в Карпатських горах, інакше над морем, інакше серед лісів та болота над Прип'яттю, інакше в херсонських степах. Інакше трохи вбираються й трохи подоляни, ... а інакше люде з гір, що звуться гуцулами, бойками й лемками і т.п.". Історик робить висновок, що незважаючи на регіональні відмінності, "та проте все – то наші люде, один народ і один край. Прислухатися до мови, придивитися до життя – й почувеш, що ближчий галичанин полтавцеві, як поляк, як чех, ближчий подолянин слобожанинові, ніж москаль або серб... Наші люде з різних країв України ближчі собі, ніж якийсь інший слов'янський народ, – то все українці, один народ український".

Важливе питання з історії Закарпаття, яке знайшло своє відображення в працях вченого – це німецька колонізація на Закарпатті. Торкаючись цієї проблеми він писав: "Особне місце між елементами руським і мадярським займали німецькі колоністи". Він виділяє три періоди німецької колонізації в краї; вважає, що "початки німецької колонізації південного Підкарпаття відносяться до другої половини XII ст. і "вважають ся давнішу колонізацію нахненімецькою (фляндською). Але більш інтенсивніше німецька колонізація розвинулася в XIII ст., з Саксонії, разом, а по часті – і в зв'язку з німецькою колонізацією Польщі".

На думку вченого колонізація XIII ст. перевершила давнішу, про яку тепер тільки можна здогадуватися. Він вважає, що великий вплив на розвиток німецької колонізації в Закарпатті, як і в Угорщині .

вцілому, мало татарське спустошення. Німецькими колоністами хотіли угорські королі винагородити тодішні втрати людности, як це робили польські, та навіть руські князі. Досліджуючи дану проблему, М.С.Грушевський вважає, що головним тереном цієї колонізації на Угорській Русі було русько-словацьке пограниччя: Спів і частинами Шаршська столиця. В Спішу німці і чисельно відігравали важливу роль, і об'єдналися в досить поважну організацію. Вказує історик і на те, що поодинокі німецькі колонії йшли і далі на схід. Із західних громад вчений згадує Пряшів, Кошиці. Він твердить, що в Бардіїві німецька колонія утворилася в XIII ст., хоч осадчий привілей їм вперше було надано 1320 р. На підгір'ї німецькі колонії зустрічаються в Шаторучелі, Шаршпотоці біля Бодрога... На основі вивчення джерел та матеріалів, М.С.Грушевський показав, що в південній Мараморщині німецька колонізація поширюється в першій чверті XIV ст. Німецькі колоністи згадуються в цей період в таких містах і містечках Закарпаття як Хуст, Вишково, Тячів, Довге Поле.

Історик вважає, що німецька колонізація в краї знаходила особливу підтримку з боку угорського уряду, який прагнув її поширення з мотивів колонізаційних і фіскальних, надавав всілякі пільги колоністам. Німецькі громади мали повну самоуправу — звичайно самі вибирали собі старшину і священика. Втручання провінційної адміністрації було обмежене. Тільки у важливих карних справах як вбивство, пролиття крові, крадіж, вирішував над колоністами суд наджупан, в усіх інших випадках судив їх сам війт. До своїх громад німці-колоністи могли приймати кожного вільного, а той міг вільно виходити з громади. Подальше заселення території Закарпаття німецькими колоністами продовжувалося аж до початку XIX ст. Розширювалися вже існуючі села — чи засновувались нові німецькі поселення. Таким чином, уже в період середньовіччя етнічна карта Закарпаття набирає строкатого характеру. Основну частину його території населяли русини-українці, південна рівнина

частина заселялась переважно угорцями, ряд острівців із компактних поселень утворили німецькі колоністи, на сході краю розташувалося декілька румунських поселень, на заході Закарпаття у ряді сіл уперемішку з українцями та угорцями проживали словаки.

В статті "Справа українсько-руського університету у Львові" М.С.Грушевський наголосив про денационалізаторську політику по відношенню до українського народу з боку російського царизму та австро-угорського цісаризму. Говорячи про вищі навчальні заклади в Україні, підкреслює, що в жодному з університетів на українських землях не ведеться викладання українською мовою. Він писав: "В трьох університетах на Україні (маючи на увазі Київський, Харківський і Одеський) не лише нема ні однієї кафедри з українською мовою викладання, але й українська мова і література не студіюється, українська історія входить в круг російської. Але не набагато ліпше стоїть справа в конституційній Австрії. В Галичині Русини слухають університетських викладачів польських, на Буковині німецьких, в Угорській Русі мадярських..."

Окремі питання історії Закарпаття М.С.Грушевський розглядає в своїй монографічній праці "Ілюстрована історія України", виданій вперше в 1911 р. У названій праці вчений виділив невеличкий розділ, присвячений історії краю під назвою "Угорська Україна".

Матеріал з давньої історії Угорської України до середини XVII ст. майже той самий, тільки в більш стислій формі, який вчений виклав у багатотомній "Історії України-Руси". В "Ілюстрованій історії України" вчений звернув більшу увагу на зв'язки закарпатських русинів-українців з Галичиною. На основі аналізу джерел та літератури історик стверджує: "Притикаючи до українського розселення на північ від Карпатів, українські закарпатські оселі мусіли стояти в тісних зв'язках з галицькими оселями по другий бік Карпат...Бачимо, що за ці гірські краї довго йшла боротьба між Галичиною і Угорщиною".

На відміну від своїх попередніх праць, автор монографії вважає,

що кордон, який існував на початку XX ст. між Галичиною і Угорщиною, остаточно був установлений в кінці XIV ст. В праці говориться: "Угорські королі, поширивши свою владу на південь від Карпатського хребта, хотіли забрати й північне галицьке згір'я і часами, хоч на короткі хвили їм се удавалося прикінці XII і в початку XIII в. І навпаки, як Угорщина підупала з кінця XIII в., галицькі князі пробували собі загорнути закарпатські краї. Нарешті після того, як королеви угорському Людовику і його сім'ї не удалося загарбати Галичину під Угорщину в 1370-х роках, з 1380-х років установилася на довгі часи та галицько-угорська границя, яка додержалася і до наших днів".

Важливим моментом названої праці є часте вживання назв "Угорська Україна" і "Закарпатська Україна". Вчений ставить запитання: "Чи була Закарпатська Україна колись одноцільною політичною областю, не знає, на се бачать деякі натяки в старих звістках, але з ранніх часів, XII-XIII в., бачимо сі закарпатські землі вже поділені на столиці або комітати, великі округи, на котрі поділена була ціла Угорщина". М.С. Грушевський вважав, що поділ на комітати роз'єднав ще більше і без того розкидану і географічними обставинами роз'єдану закарпатську територію, бо подробивши її на часті, зв'язав кожду з них з сусідніми неукраїнськими територіями угорськими, словацькими, румунськими".

Дослідник зауважує, що майже "не стрічаємо фактів, де ся Закарпатська Україна виступила з разом і одностайно. Він робить висновок, що не легко їй було себе проявити, бо і тут, як і в сусідній Галичині XVI-XVII в., українська людність представлена була тільки поневолею і обтяженим різними тягарями селянством та темним і бідним сільським духовенством, а відгомони ширших рухів народних з иньшої України, мається на увазі з Наддніпрянської України сюди ще слабше долітали".

В монографії показано: "з ранньої пори в ролі привілейованої людності з'являються і тут чужі елементи: угорські, німецькі, католицькі духовні. Українська людність опинилася в ролі підданих кріпаків,

навіть сільське духовенство було з кріпаків же і сільський піп мусів відбувати панщину: його відривали від олтаря для якої небудь роботи і задавали хлосту як кожному иньшому кріпакові. Все, що підіймалося від свого народу раніше чи пізніше, пристаючи до панів-угрів".

М.С.Грушевський вважав, що садиноким проявом національним і заразом єдиним національним зв'язком була тут віра, як і в сусідній Галичині. Але відомостей про церковне життя з давніх століть також маємо дуже мало: вони стають трохи багатші тільки з часів унії і боротьби нею викликаної, і тоді вперше кидають світло на тамашне життя. З пам'яток письменности ХУІІ-ХУІІІ вв. бачимо, що Закарпатські землі жили одним спільним духовним життям з сусідніми галицькими землями: ті самі твори й рукописи поширювалися тут і там, і така спільність між ними, розуміється, мусіла існувати й раніше".

В праці наголошується на тому, що релігійними центрами на Закарпатті для українського населення були в основному монастирі: св. Миколая на Чернечій горі в Мукачеві в Березькому комітаті і св. Михайла в Грушеві Марамороського комітату". М.С.Грушевський не погоджується з тими дослідниками, які заснування Мукачівського монастиря пов'язують з приходом на Закарпаття подільського князя Федора Корятовича. Що стосується останнього, то історик відзначає: Федір Корятович "забрався на Угорщину, з якою уже перед тим його зв'язували якісь близьке нам неясні зв'язки. Від короля одержав він Мукачів в державу і володів нею до смерти, справляючи часами також уряд бережського надзупана, але при тім не покидав свого титулу князя подільського. Умер в р.1414. З його побутом на Угорській Русі зв'язалася потім легенда про руську колонізацію угорського підгір'я".

Давши позитивну оцінку діяльності Ф.Корятовича в історії краю, вчений вважає, що Мукачівський монастир заснований від часів непам'ятних, і тільки потім його стали виводити від Корятовича. Щодо Грушевського монастиря, то він вважає, що його територія ведеться теж здавна -

з часів ще передтатарських. В кінці ХІУ ст. Грушівський монастир одержав від патріарха ставропігіальні права і його ігумени мали зверхні права над церквами і духовенством в столиці Марамороській і Угорській, замість владиків.

Хоча перша звістка про заснування Мукачівської єпархії відноситься до 1490 року, М.С.Грушевський вважає, що організувалася вона пізніше, з другої половини ХУІ ст. Дослідник вважає, що Мукачівська єпархія обіймала все Закарпатське підгір'я. В ХУІІ ст. тут нараховувалося 200 тисяч православних і коло 400 священників. Але духовенство розкидане було нерівномірно. Із-за відсутності чи нестачі шкіл, духовенство в краї було темне, поповнювалося різними заможними людьми з Галичини і Молдавії. Просвітний рух кінця ХУІ ст. не захопив Закарпатську Україну. Є звістки про друкарню в Грушівському монастирі, але досі нема ніяких певніших відомостей про неї.

В "Ілюстрованій історії України" велика увага приділена вченим впровадженню унії в Закарпатті. Перша спроба введення церковної унії, — вважає М.С.Грушевський, — була зроблена в другому десятилітті ХУІІ ст., коли "оден з місцевих магнатів, Гомонай, заходився поширити унію у своїх маєтках, де були 70 парафій, і закликав уніатського владика перемиського Крупецького. Зібрані з маєтків Гомонаєвих попи і монахи під натиском пана згодилися прийняти унію, але селяни збунтувалися, взяли на вила та на кич і тих нових уніатів і самого Крупецького, зранили його і ледве не вбили, і так зробили кінець тим Гомонаєвим замислам".

І хоча церковна унія була проголошена в Закарпатті 1646 р., М.С.Грушевський вважав, що вона почала укріплюватися в краї з кінця ХУІІ ст. коли Австрія зміцнила свої позиції в Східній Угорщині і за допомогою австрійського уряду церковна унія стала швидко поширюватися в Західній частині Угорської України, в столицях Бережській, Ужанській і далі на заході. Найдовше, пише вчений, православіє трималося на Ма-

раморощині, де до 1735 р. були православні владика. Останній виступ проти унії несподівано виник 1760 р. між українцями і румунами на Маморощині. Хоча уряд Марії Терезії придушив цей рух, але серйозно взявся за піднесення уніатської церкви в Угорщині, її освіти й матеріального забезпечення.

Заслужовує на увагу й те, що в "Ілюстрованій історії України" автором вміщено карту "Угорська Україна", "Портрет-ікону з Угорської України", що зберігалася на початку ХХ ст. в музеї товариства імені Шевченка, а також ілюстрацію Мукачівського замку та Мукачівського монастиря.

Найважливішою подією середини ХІХ ст. була буржуазна революція в Австро-Угорщині, яка "глибоко зворушила місцеве життя". М.С.Грушевський високо оцінив діяльність Адольфа Добрянського, хоч і зауважив, що він "міг би відкрити нову добу в житті угорської України, якби зостався на національнім ґрунті". Добрянського призначили "намісником (наджунаном) чотирьох столиць, де найбільше живуть українці, і він почав заводити "руське" діловодство тут; на тій же мові мали вчити в угородській гімназії. Все се обіцявало дуже гарні наслідки, але все поспувало русофільство Добрянського; він був прихильником всеросійського єдинства і замість української мови заводив російську, ширив російський вплив. Тому угорська аристократія, здобувши собі назад вплив в державі, зненавидівши російську окупацію, що знищила її плани, першим ділом звернулася проти Добрянського. Його скоро відсунено від усього, а все, що пахло русофільством на Україні угорській, взято під гострий і підозріливий догляд. Тим часом під впливом Добрянського вся тутешня інтелігенція пішла своєю русофільською стежкою і тепер під гострим угорським доглядом присіла й залишила майже всяку діяльність. На народній українській основі працювати не хотіла, на російській — не сміла, і так по тім бурхливім руху 1849 р. наступає тут надовго — по нинішній день застій і мертвота, ніж де-небудь на українській землі". Нове національне піднесення настане тільки в 1918-1919 рр., коли

Всеукраїнські народні збори приймуть рішення про возз'єднання краю з Україною.

М.С.Грушевському як досліднику історії Закарпаття були відомі імена і праці багатьох культурно-освітніх діячів краю. В примітках до другого тому "Історії України-Руси" вчений подає параграф під назвою "Історична література Угорської Русі". Він пише: "Література історії Угорської Русі не бідна титулами, бідніша своєю вартістю. Старші писання оглядає Юрій Жаткович в статті "Історія історіографії Угорських русинів"... Історик вказує на рукописні твори XVII-XVIII ст. з історії церкви М.Андрели, Бабиловича, "Історію карпатських русинів" М.Лучкая, І.Базиловича "Короткий нарис фундацій Федора Корятовича" XIX ст. І.Дулишковича, Т.Легоцького та ін. Вчений мав намір разом з істориком С.Томашівським видати збірник документів з історії Закарпаття періоду середньовіччя.

Заслуговує на увагу і такий факт. Навесні 1902 р. одеські болгари задумали відзначити 100-річчя уродин відомого вченого, родоначальника славістичної науки в Росії, основоположника болгарського національного відродження, вихідця із Угорської України - Юрія Гуци-Венеліна. Позаяк біографія цього вченого не була всебічно досліджена, звернулись болгарські патріоти до М.С.Грушевського з проханням, чи не можна би якось роздобути відомості про рід і обставини перших літ життя Ю.Гуци-Венеліна. М.С.Грушевський це прохання передав глибокому знавцеві справ Угорської України В.Гнатюку, який через відомого закарпатського історика, етнograфа і перекладача Ю.Жатковича отримав докладні дані з біографії Ю.Гуци-Венеліна.

Таким чином, знайомство й аналіз тільки незначної кількості праць М.С.Грушевського засвідчує, що в його величезній і багатогранній науковій спадщині знайшли відображення питання історії та культури Закарпаття від найдавніших часів до початку XX ст. В своїх працях вчений часто вживає назви "Угорська Україна", "Закарпатська Україна",

що спростовує твердження сучасних "теоретиків" неорусинізму про те, що така назва по відношенню Закарпаття почала вживатися тільки в 20-30-х роках нашого століття. Зацікавленість і вивчення історії нашого краю ще раз засвідчує, що М.С.Грушевський єднав інтереси Західної України й України Східної, поклав усе своє життя на вівтар справи українського національного відродження, створення незалежної Української держави.